शृंगार वैराग्य तरंगिणी.

(સટીક ભાષાન્તર.)

ભાષાન્તર કરનાર,
શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથ.

પ્રસિદ્ધ કરનાર, મુંબઈની—
"સાક્ષર સહાયક પ્રજ્ઞપ્રબોધક મંડળી."

અમદાવાદ

યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડમાં છાપ્યું.

સન ૧૮૯૬ સંવત ૧૯૫૨

પ્રસ્તાવના.

આ "શૃંગાર વૈરાગ્ય તરંગિણી"નું પુસ્તક મૂળ સંસ્કૃતમાં જૈનાચાર્ય "શ્રી શતાર્થ વૃત્તિકાર શ્રી સોમપ્રભાચાર્યે" સંસ્કૃતમાં બનાવ્યું હતું અને ત્યાર બાદ આગ્રાના પંડિત શ્રી નંદલાલે તે ઉપર ટીકા કરેલી છે. "શૃંગાર વૈરાગ્ય તરંગિણી"નો અર્થ "શૃંગાર અને વૈરાગ્ય રૂપ તરંગો વાળી નદી" એવો થાય છે. અને એ નદીના એ બંને પ્રકાર માટે પંડિત શ્રી નંદલાલે જે સ્પષ્ટતા બતાવેલી છે, તેજ ભાવ લઇને મૂળ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરાવવામાં આવેલું છે. શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથ એક સારા વિદ્વાન છે અને તેમની પાસે કરાવેલું આ ભાષાન્તર પ્રજાપ્રિય નિવડવામાં સંશયને જગ્યા મળી શકે તેમ નથી. શાસ્ત્રીઓની ભાષા બહુધા આધુનિક સાક્ષરોની ભાષાથી નિરાળાજ પ્રકારની હોય છે અને તેથી તેમાં

જો કે બનતી સુધારણા કરવાનો યત્ન કર્યો છે, તથાપિ 'ભાવ," "અર્થગૌરવ" અને "અલંકાર" ને સંભાળવાની અત્યાવશ્યકતા તરફ લક્ષ આપવાનું હોવાથી એ સુધારણા કે એ યત્ન પૂર્ણત્વને પામ્યાં છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી.

ગુર્જર ભાષાના અભિવૃદ્ધયર્થે સંસ્કૃત ભાષાનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરો પ્રકટ થવાની અગત્યતાનો કોઇથી પણ અનાદર• થઇ શકે તેમ નથી; અને વળી આ પુસ્તક સાક્ષરો પ્રીતિથી સાદર કરે તેવું હોવાથી, મંડળીનો શ્રમ વૃથા નહીં જાય.

વનમાળી લાધાભાઇ મોદી,

"સાક્ષર સહાયક પ્રજ્ઞ પ્રબોધક મંડળી" નો

મુખ્ય કારભારી.

६७५८

शृंगार वैराग्य तरंगिणी.

॥श्रीः॥ धर्मारामदवाग्निधूमलहरीलावण्यलीलाजुष स्तन्वंग्या यमितान्विलोक्य तदहो वालान्किमुत्कंठसे ॥ व्यालान्दर्शनतोऽपि मुक्तिनगरप्रस्थानविघ्नक्षमान्मत्वा दूरममून् विमुंच कुशलं यद्यात्मनो वांछसि ॥१॥

અર્થ—અહો ! આ ધર્મરૂપ વનને વિષે દવાગ્નિના ધુમાડાની પંક્તિના જેવા શ્યામવર્ણ વાળા સૂક્ષ્મ અંગયુક્ત શરીર વાળી સ્રીઓના બાંધેલા જે વાળો છે; તેને જોઇને તું કેમ આનંદને પામે છે? જો તું પોતાનું સારૂ થવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તો જેના દર્શને કરી મુક્તિ રૂપ નગરીના માર્ગમાં વિઘ્ન થાય છે, એવા વાળોને વ્યાલ (સર્પ) રૂપ માનીને

દૂરથી ત્યાગ કર. એણે કરી વૈરાગ્યરસ દર્શાવીને શૃંગારને દુષિત કર્યો છે; જેમ સર્પ લાંબા અને કાળા હોય છે, તેમજ સ્ત્રીના વાળ પણ લાંબા અને કાળા હોવાથી, તેઓનું સાદૃસ્યપણું કહ્યું છે: જેમ સર્પને જોતાંજ આપણે દૂર નહાસી જઇએ છીએ, તેમ તે વાળોને જોતાંજ તેઓનો તિરસ્કાર કરવો જોઇએ. શકુન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, કોઈ માણસ કોઈ કામના પ્રસંગથી કોઈ ગામ જતો હોય, તે વખતે જો માર્ગમાં સર્પ મળે, તો તે કામમાં વિઘ્ન પડતાં તે કાર્યની સિદ્ધિ થાય નહીં. તેમજ મુક્તિ રૂપ નગરીના માર્ગમાં સ્ત્રીના વાળરૂપ સર્પ, જો આડા આવે, એટલે તેઓમાં મોહ ઉત્પન્ન થાય, તો મ્હોટું વિઘ્ન થાય છે. માટે એ સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

ઉપર કહ્યું કે, સ્ત્રીઓના બાંધેલા વાળને વ્યાલ રૂપ જાણ; એ ઠેકાણે કવિયે ચમત્કાર રાખ્યો છે કે, વાળ શબ્દમાં યકાર મળ્યાથી

વ્યાલ શબ્દ થાય છે; માટે વાળને વ્યાલ કહેવા યોગ્ય છે. એને શ્લેષાલંકાર કહે છે.

આ વૃત્તમાં, સર્પ ચાલતી વખતે જેમ વાંકોચુકો થઈ જાય છે, તેમ સ્ત્રીના કેશ વિટંડિયાળા હોય તેને કવિ લોકો શ્રેષ્ટ કહે છે. અને જેમ સર્પનો રંગ અતિ કાળો હોય છે, તેમ સ્ત્રીના વાળ અતિ કાળા રંગ વાળા હોય તો તે શ્રેષ્ટ કહેવાય છે. એવી રીતે વાળની જે શ્રેષ્ટતા છે, તે (વિષયક શૃંગાર રસ દર્શાવ્યો છે. અને જેમ માર્ગમાં સર્પ આડો આવે તો, કાર્યસિદ્ધિ થાય નહીં; તેમ ગુણસ્થાનક નીસરણી ચઢતાં પુરૂષને વચમાં સ્ત્રીના કેશનો મોહ ઉત્પન્ન થયો, તો તેથી શ્રેણી આરોહની સિદ્ધિ નથી. એવી રીતે વાળની જે નિર્ભત્સના કરી છે, ને વિષયક વૈરાગ્ય રસ દર્શાવ્યો છે. ॥૧॥

येकेशाःकासिताःसरोरुहदृशां त्वाारित्रचन्द्रप्रभा

भ्रंशंभ्रोदसहोदरास्तवसखेचेतश्चमत्कारिणः॥

क्लेशान्मूर्तिमतोऽक्षगम्यानयतंदूरेणतानुत्सृजन्
नोचेत् कष्टपरंपरापरिचितःशोच्यांदशामेष्यसि २

અર્થ–હે સખે ! કમળ પત્રના જેવાં નેત્રો વાળી સ્ત્રીના દેદિપ્યમાન કેશ, ચારિત્ર રૂપચં-દ્રની જ્યોતિનો નાશ કરવાને વિષે મેઘ જેવા છે; અને જે તહારા અંતઃકરણમાં ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓ મૂર્તિમાન ચક્ષુરિંદ્રિય ગમ્ય કલેશ છે; એમ નિશ્ચય જાણીને દૂર નાંખી દે. જો એઓનો તું ત્યાગ નહિં કરે, તો તું કષ્ટ પરંપરાએ યુક્ત થયો થકો શોક કરવા યોગ્ય અવસ્થાને પામીશ.

આ શ્લોકમાં સ્ત્રીના કેશને કલેશનું સાદ-શ્ય કહ્યું છે, તે આવી રીતે "લસિત" એ શબ્દ મૂળમાં છે, એનો અર્થ લકારે કરી સિત કહેતાં યુક્ત, કેશ શબ્દનો કલેશ શબ્દ થાય છે.

આ વૃત્તમાં, મેઘના વર્ણની સાથે સ્ત્રીના કેશની બરાબરી કરી છે, જેમ આકાશને

વિષે મેઘ અતિ શોભાયમાન દીઠામાં આવે છે, તેમ સ્ત્રીના મસ્તકને વિષે કેશ અતિ લસિત એટલે દેદીપ્યમાન દીઠામાં આવે છે, સ્ત્રીના કેશ જે ચળકતા હોય તે શ્રેષ્ટ કહેવાય છે. એ મુખ્ય કેશની શ્રેષ્ઠતાનો વિષય કહેતા અંતરગત તે કેશ ધારણ કરનારી સ્ત્રીનાં નેત્રોને કમલપત્ર જેવાં કહ્યાં છે; એ બધો શૃંગારરસ જાણવો. અને સ્ત્રીના એવા કેશ જોઇને પુરૂષના અંતઃકરણમાં મદનાદિ વિકાર રૂપ ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે ક્લેશ રૂપ કહ્યા છે. કેમકે, કામાદિ વિકારો ક્લેશ રૂપ કહ્યા છે. ક્લેશો અંતરના વિષય હોવાથી ચક્ષુના વિષય નથી, પરંતુ તેઓ એજ જાણે કેશ રૂપ મૂર્તિ ધારણ કરી હોયની એવી ઉ-ઉત્પ્રેક્ષા થાય છે. એ કારણથી સ્ત્રીના દેદીપ્યમાન કેશને ક્લેશ રૂપ જાણીને તેનો તું ત્યાગ કર. એ વડે વૈરાગ્યરસ દર્શાવ્યો છે. ॥૨॥

ये शुद्धबोधशशिखंडनराहुचण्डा-
श्चित्तं हरन्ति तव वक्रकचाः कृशांग्याः ॥
ते निश्चितं सुकृतमर्त्यविवेकदेह
निर्दारणे ननु नवक्रकचाः स्फुरन्ति ॥३॥

અર્થ—હે પુરૂષ! નિર્મળ જ્ઞાન રૂપ ચંદ્રનું ગ્રાસન કરવા વિષે, સ્ત્રીના વાંકા કેશ રાહુ જેવા ક્રુર છે તે તહારા અંતઃકરણમાં ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ રાહુ જેમ ચંદ્રનો ગ્રાસ કરે છે, તેમ એ વાંકા કેશ તહારા જ્ઞાનનો નાશ કરનારા છે. અને તે જાણે સુકૃત રૂપ મનુષ્યના વિવેક રૂપ દેહનું વિદારણ કરવામે નવી કર્વતજ હોયની! એ ઉત્પ્રેક્ષા છે. એમાં "વક્ર કચ" એટકે વાંકા કેશ તે "નવક્રકચ" એટલે નવી કરવતના જેવા છે. એમ કહ્યાથી શ્લેષ રૂપ ચમત્કાર જાણવો.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીના વાંકા કેશ હોય તે કેશ શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે. સ્ત્રીના વક્ર કેશ પુરૂષના

મનને મોહિત કરે છે. એથીજ અંતઃકરણમાં ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહ્યું છે. માટે એ શૃંગારરસ છે. અને સ્ત્રીના વાંકા કેશનું દ-ર્શન થતાંજ પુરૂષનું મન વિહ્વલ થાય છે. દેહની પણ શુદ્ધિ રહેતી નથી. અને જ્ઞાનનો નાશ થઈ જાય છે. તેથી તેઓને રાહુ રૂપ કહ્યા છે તેમજ વિવેક રૂપ શરીરને કાપવાને નવી કરવત જેવા કહ્યા છે, એવા જાણીને તેઓનો તું ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય રસ જા-ણવો. ॥૩॥

अलंकृतं कुन्तलभारमस्या

विलोक्य लोकः कुरुते प्रमोदं ॥

वैराग्यचीरच्छिदुरं दुरन्त-

ममुं न किं पश्यसि कुन्तभारम् ॥४॥

અર્થ—હે પુરૂષ! પુષ્પાદિકે કરી ગુંથેલા સ્ત્રીના બાંધેલા કેશોનો સમૂહ એટલે અંબોડો જોઇને આનંદને પામે છે. પરંતુ એ વૈરાગ્ય

રૂપ વીરનું છેદન કરનારૂં પ્રાસ નામનું દુઃસહ શસ્ત્ર છે. એમ તું કેમ જોતો નથી ? અર્થાત્ સ્ત્રીના અલંકૃત "કુંતલભાર" એટલે જે શણગારીને બાંધેલા કેશ છે, તે કુંતભાર એટલે પ્રાસ નામના શસ્ત્રજ છે. એમ જાણવું. આ ઠેકાણે અલં એટલે લકાર રહિત, કૃત એટલે કરેલો, જે કુંતલભાર શબ્દ, તેનો કુંતભાર એવો શબ્દ થાય; તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, પુષ્પાદિકે કરી શૃંગારેલા કેશોનો અંબોડો પુરૂષને એવો રમણીય લાગે છે કે, તે જોઇને વૈરાગ્યવાન પુરૂષોનો વૈરાગ્ય પણ ડગી જાય છે. એવી શ્રેષ્ઠતા કહી છે. તે શૃંગારરસ છે. અને તે દુઃખે કરીને પણ સહન ન થાય, એવા પ્રાસ નામના શસ્ત્ર રૂપ છતાં વૈરાગ્યનો નાશ કરનારો છે. માટે તેનો ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્યરસ છે. ॥૪॥

कस्तूरिकातिलकितं कुलीताष्टमींदु

च्चिंत्ते विचिन्तयासि सौख्यनिमित्तमेकं ॥

वामभ्रुवां यदलिकं तदहो अलीक-
मित्याख्ययैव परया प्रवदन्ति रूपं ॥९॥

અર્થ—હે પુરૂષ ! જેમાં કસ્તૂરીનું તિલક કર્યું છે, તેથી અષ્ટમીના ચંદ્ર જેવી જેની સુંદર ભ્રકુટી દેખાય છે, તે અદ્વિતિય સૌખ્યનું કારણ છે, એવું તું અંતઃકરણમાં ચિંતવન કરે છે તે વ્યર્થ છે. અહો ઇતિ આશ્ચર્યે તે સ્ત્રીઓનું અલિક એટલે જે લલાટ છે, તેને પંડિત લોકો અલીક એટલે મિથ્યા કહે છે. અર્થાત્ અલિક એવાં બે રૂપ લલાટ વાચક છે; તેઓમાંના પહેલા રૂપને બીજા રૂપે કરી જાણ્ય, એટલે લલાટને મિથ્યા જાણ્ય. એ પણ શ્લેષ જ છે.

આ વૃત્તમાં, અષ્ટમીનો ચંદ્ર અર્ધગોલાકાર છતાં બન્ને ખુણાએ સરખો દેખાય છે, તેના વચમાં શ્યામ વર્ણના ચાંદલાના જેવું દેખાય છે, તેથી તે અતિ શોભિત લાગે છે, તેમ

સ્ત્રીનું પણ વાંકું લલાટ છતાં તેમાં કસ્તૂરીનું તિલક કર્યું હોય, તો અતિ મનોહર દેખાય છે, તે જોઇને પુરૂષના મનને વિષે ઘણો આનંદ થાય છે; તે શૃંગાર રસ છે, અને એ જે કસ્તૂરીના તિલક સહિત સ્ત્રીનું લલાટ અતિ શોભાયમાન દેખાય છે, તેમાં કાંઈ અર્થ નથી. કિંતુ વ્યર્થ છે; માટે તેનો ત્યાગ કરવો. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ।।પ।।

न भ्रूरियं पंकजलोचनाया-

श्चकास्ति शृंगाररसैक पात्रं ॥

भ्रूः किंत्वसौ साधुतरा प्रसूते

निबंधनं मोहविषद्रुमस्य ॥ ६ ॥

અર્થ—હે પુરૂષ ! કમલપત્રનાં જેવાં લોચન વાળી સ્ત્રીની શોભાયમાન ભ્રુકુટી છે, તે જાણે શૃંગાર રસનું એક પાત્રજ છે; તે અતિશય શ્રેષ્ઠ ભૂમિ છે. કેમકે એ થકી મોહ રૂપ વિષયના વૃક્ષનો પ્રાદુર્ભાવ—ઉત્પન્ન થાયછે.

અર્થાત્ ભ્રુ એટલે ભ્રુકુટી તે સાધુતરા ભૂ એટલે ભૂમિ થાય છે, એમ કહ્યું: તેમાં આવી રીતે શ્લેષ છે—સા એટલે પ્રસિદ્ધ ધુતારા એટલે રેફરહિત એવો ભ્રૂ શબ્દ ભૂમિવાચક શબ્દ થયો તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીની જે શોભાયમાન ભ્રુકુટી, તેને શૃંગાર રસના પાત્રરૂપે કહી છે; કેમકે, એને જોતાં જ પુરૂષને મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે એ શૃંગારરસ છે. અને એ ભ્રુકુટી નથી પણ મોહરૂપ વિષના વૃક્ષને ઉત્પન્ન કરનારી સારી ભૂમિ છે. એમ કહેવાથી વૈરાગ્ય રસ જાણવો. ॥૬॥

नवकुवलयदामश्यामलान् दृष्टिपातान्
कृतपरमदनाशान् विक्षिपत्यायताक्षी ॥
इति वहसि मुदं किं मोहराजप्रयुक्तान्
प्रशमभटवधार्थं विद्धयमून् दृष्टिपातान् ॥७॥

અર્થ—હે પુરૂષ ! વિસ્તીર્ણ નેત્રો વાળી સ્ત્રીઓનાં કુવલયની માળા જેવાં શ્યામ વરણ વાળાં, અન્યમદના નાશ કરનારાં જે કટાક્ષ, તે મહારા ઉપર નાંખે છે. એમ જાણીને તું શા સારૂ હર્ષિત થાય છે ? અરે એ જે દૃષ્ટિ પાત (કટાક્ષ) છે તે પ્રશમરૂપ શૂરવીરનો વધ કરવા સારૂ મોહ રાજાએ પ્રેરણા કરેલા ઋષ્ટિપાત એટલે તરવારના પાત (ઘા) છે; એમ જાણ; અહિં દૃષ્ટિપાતનો ઋષ્ટિપાત આવી રીતે થયો છે—દૃષ્ટિપાત શબ્દનું વિશે-શેષણ મૂળમાં " કૃતપરમદનાશાન્ " છે; એ-નો શ્લેષ કરી આ અર્થ થાય છે;—કૃત એ-ટલે કર્યો, પરમ એટલે અત્યંત, દનાશ એ-ટલે દકારનો નાશ થયાથી ઋષ્ટિપાત શબ્દ થાય છે; તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, વિસ્તીર્ણ નેત્રો વાળી સ્ત્રી કહી છે, એથી સ્ત્રીઓનાં વિશાળ નેત્રોને કવિઓએ ઉ-ત્તમ કહ્યાં છે, એમ જાણવું એવાં વિશાળ નેત્રોનાં

જે કટાક્ષ તે કુવલયની માળા જેવાં અન્ય મદના નાશ કરનારાં કહ્યાં છે; એટલે જે પુરૂષ ઉપર કુવલયની માળા જેવાં કટાક્ષ પડે તે પુરૂષ બીજા ગમેતેવા મદવાળો હોય, તોપણ તુરત તે સ્ત્રીની ઉપર મોહિત થઇને તેના કિંકર જેવો થઈ રહે છે. અને તે પોતાની ઉપર સ્ત્રીનાં કટાક્ષ પડ્યાં જોઇને અતિ આનંદિત થાય છે માટે એ શૃંગાર રસ છે. અને તેવો લુબ્ધ થયેલો પુરૂષ મોહ રૂપ રાજાને વશ થયો થકો દુઃખી થાય છે. કેમકે, નેત્ર કટાક્ષરૂપ તરવારના ઘાએ કરી તેના પ્રશમરૂપ શૂરવીર પણાનો વધ થાય છે. તેનો તું ત્યાગ કર એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૭॥

तस्याः कोपपदं यदाननमहोरात्रं स्मरन्नात्मनः।
संतापं वितनोषि काननमहो ज्ञात्वा सखे त-
त्यजेः ॥ एतस्मिन्वसता मनोभवमहासर्प्पेण
दष्टः पुमान् कार्य्याकार्य्यविवेकशून्य—हृदयःक-
स्को न संजायते ॥ ८ ॥

અર્થ—હે સખે ! કોપનું સ્થાનક જે સ્ત્રીનું આનન એટલે મુખ, તેનું રાત્રી દિવસ સ્મરણ કરીને તું પોતાને સંતાપ કરી લે છે, અહો ઇતિ ખેદે ! તે આનન નથી પણ કાનન એટલે વન છે. એમ જાણીને મૂકી દે. કેમકે, એ વનમાં રહેનારો જે કામરૂપ સર્પ તે જે પુરૂષને દંશ કરે છે, તે પુરૂષનું હૃદય કાર્યાકાર્ય વિવેકથી શૂન્ય થઈ જાય છે. એવો કોણ છે, કે જે ઉક્તવિવેક શૂન્ય ન થાય? કિંતુ સર્વ થાય છે. સામાન્ય સર્પના વિષે કરીને મૂર્છિત થયેલો પુરૂષ પણ શૂન્ય હૃદયવાળો થઈ જાય છે, તો જેને સર્પે દંશ કર્યો હોય, તેનું શું કહેવું! અહીં કોપપદ આનન કાનન છે. એમ કહ્યું છે, તેથી કોપપદ એટલે કકાર છે ઉપપદ એટલે સમીપ પદ; જેનો એવો આનન શબ્દ કાનન શબ્દ થાય છે, તે યોગ્ય છે. એ શ્લેષ છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીનું મુખ કોપાયમાન કહ્યું છે. તેનું કારણ એ કે, સ્ત્રીની મુખમુદ્રા યત્કિં-

ચિત્ કોપાયમાન પુરૂષને દીઠામાં આવે, તો તેને કામવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા કોઈ કારણને લીધે સ્ત્રીને રીસ આવીને પુરૂષને પોતાની મુખમુદ્રા કોપાયમાન કરી દેખાડ્યાથી તેને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને વિવિધ પ્રકારે તેને સમજાવ્યાની આતુરતાને લીધે કામ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. એ અહીં શૃંગાર રસ જાણવો. અને સ્ત્રીના મુખને વન જેવું કહ્યું છે, ને તેમાં કામરૂપ સર્પ રહે છે. તે દશ કરીને પુરૂપના હ્રદયને શૂન્ય કરે છે. એટલે સારાસાર વિવેક રહિત કરે છે; અર્થાત્ મૃતક તુલ્ય કરે છે. તેથી તેનો તું ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય રસ જાણવો. ॥૮॥

साकरमालोक्य मुखं तरुण्याः
किं मुग्धबुद्धे मुदमादधासि ॥
इदं हि चित्तभ्रमनाटकस्य
विचक्षणैरामुखमाचचक्षे ॥ ९ ॥

અર્થ—હે રૂડી બુદ્ધિવાન્ પુરૂષ ! તરૂણ સ્ત્રીનું સાકાર એટલે સુંદર મુખ જોઇને તું શાસારૂ આનંદિત થાય છે ? એ મુખને વિદ્વાન પુરૂષ નિશ્ચે કરી ચિત્તભ્રમ રૂપ નાટકનું આમુખ એટલે આધારંભ કહે છે. એટલે સાકાર એટલે આકાર સહિત જે મુખ હોય, તે આમુખ છે, તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, તરૂણ સ્ત્રીનું સુંદર મુખ કહ્યું છે, તેનું કારણ એ કે, મુખની સુંદરતા તારૂણ્યપણામાં રહે છે. ગમે તેવી સારી બુદ્ધિવાળા પુરૂષની બુદ્ધિને વિભ્રમ કરે છે. એટલે મોહિત કરે છે. એ શૃંગાર રસ છે. અને તરૂણ સ્ત્રીનું મુખ ચિત્ત વિભ્રમરૂપ નાટકનો આધારંભ છે, એટલે સ્ત્રીનું મુખ જોઇને મોહનો આરંભ થાય છે. જેમ નાટકનો આધારંભ સૂત્રધાર અને નટી પ્રમુખનાં ગાયનદ્વારા થાય છે, તે જોનારા પુરૂષના ચિત્તને મોહ ઉત્પન્ન કરે

છે, તેમ એ પણ જાણવું. તેનો તું ત્યાગ કર્ય. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૯॥

कामज्वरातु रमंत तव सर्वदास्यं
वामभ्रुवां यदि कथंचिदवाप्तुमिछा ॥
यत्नं विनाप्यखिलजन्मपरंपरासु
तज्जातमेव भवतो ननु सर्वदास्यं ॥१०॥

અર્થ—હે કામ રૂપ જ્વરથી પીડાયમાન થયેલી મતિવાળા પુરૂષ! જો સર્વદા એટલે સર્વ કાળ સુંદર ભ્રકુટી વાળી સ્ત્રીનું આસ્ય એટલે મુખ કોઈ પણ પ્રકારે કરી તને પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છા હોય, તો નિશ્ચે કરી યત્ન શિવાય સંપૂર્ણ જન્મપરંપરાને વિષે સર્વદાસ્ય એટલે સર્વનું દાસપણું તને થયેલું જ છે, એમ જાણવું. આ શ્લોકમાં બે ઠેકાણે "સર્વદાસ્ય" એ શબ્દ આવેલો છે. બન્નેનો અર્થ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. તેથી અહિં યમક જાણવો.

આ વૃત્તમાં, સુંદર ભ્રકુટીવાળું સ્ત્રીનું મુખ કહ્યું એથી જે સ્ત્રીની ભ્રકુટી સારી હોય તે સુરૂપ દીઠામાં આવે છે. તેનું મુખ કામી પુરૂષને અતિ પ્રિય લાગે છે. અને તેને જોતાંજ કામી પુરૂષની મતિ કામજ્વરથી પીડાયમાન થાય છે. એજ ઇહાં શૃંગાર રસ છે. અને એવા સ્ત્રીના સુખની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા જે પુરૂષ કરે છે, તે જન્મોજન્મને વિષે પરાધીન રહે છે. માટે તેનો તું ત્યાગ કર્ય. એ વૈરાગ્ય રસ જાણવો. ॥૧૦॥

तस्याः साधुरदं विलोक्य वदनं यः संश्रयत्यजसा मुक्त्वा मुक्तिपथं हहा प्रविशति भ्रांत्या सदुर्गं वने ॥ तच्चात्यन्तमचारुवक्रवसतिर्येनात्ररागादिभि श्चौरैर्द्रुमचनापहारकरणात्कष्टं न किं प्राप्यते ॥ ११ ॥

અર્થ—તે સ્ત્રીનું “સાધુ રદં” એટલે સારા દાંત વાળું વદન એટલે મુખ જોઇને જે

જે પુરૂષ વેગે કરી તેનો આશ્રય કરે છે, એ-
ટલે તેમાં લુબ્ધ થાય છે, તે પુરૂષ, હા હા
ઇતિ ખેદે મુક્તિમાર્ગ મૂકીને, વસતીને અ-
રમ્ય કરીને દુઃખે કરી પણ ગમન ન થાય
એવા વનને વિષે ભ્રાંતિએ કરી પ્રવેશ કરે છે.
તે વન મર્યાદા રહિત છે. તેમાંગમન કરનારા
પુરૂષનું ધર્મરૂપ ધન રાગાદિક ચોરો હરણ
કરી જાય છે. તેથી શું કષ્ટની પ્રાપ્તિ નથી
થતી ? અહિં સાધુરદ વદન જે છે તે વનછે
એમ કહ્યું છે તે આમ-સાધુરદ એ શબ્દનો
પદચ્છેદ કરિયે તો સાધુઃ અદ એ બે પદ
જુદાં થાય છે. એમાંના અદ પદ થકી દકાર
રહિતપણું થાય છે. એમ વદનનું વન થાયછે,
તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સારા દાંત વાળી સ્રીનું મુખ
જોતાંજ પુરૂષનું મન લુબ્ધ થઈ જાય છે. મુ-
ક્તિનો માર્ગ જે ધર્મ ધ્યાનાદિક તેને તે મૂકી
દે છે. જેને વસતિ સારી લાગતી નથી, મદ-

નને વશ થયો થકો વનાદિક એકાંત સ્થળમાં તે સ્ત્રી સહિત અથવા સ્ત્રીના આગમનની ઇ-ચ્છાવાન થયો થકો વાસ કરે છે, અને તેથી મહાકષ્ટ સહન કરે છે. એવો સ્ત્રીના મુખ દર્શનનો જે પ્રભાવ તે અહિં શૃંગાર રસ છે. અને સ્ત્રીના મુખરૂપ જે વન, તેમાં જે પુરૂષ પ્રવેશ કરે છે. તેનું ધર્મરૂપ ધન રાગાદિકચોર લૂટી લે છે. માટે તેમાં લુબ્ધ થવું નહીં. એ અહિં વૈરાગ્ય રસ જાણવો ॥૧૧॥

यियाससि भवोदधेर्यदि तटं तदेणीदृशा
महीनमधरंधर परिहरेःपरं दुरतः ॥
इहास्फलनतोऽन्यथा विशदवासनानौ स्तत्र
व्रजिष्यातिविशीर्णतांनभावितातततोवांछितं ॥१२॥

અર્થ—હે પુરૂષ! જો તું આ સંસાર સમુદ્રનો પાર લેવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તો હરિણી જેવાં નેત્રો વાળી સ્ત્રીઓના અહીન એટલે અમૃતાદિ વડે પરિપૂર્ણ અધર એટલે

ઓષ્ઠ રૂપ ધર એટલે પર્વત જે છે, તેને તું દૂર નાંખી દે. તે જો તું નહીં મૂકીશ તો તે પર્વતના સંઘટ્ટનના જોગે તહારી નિર્મળ વાસનારૂપ નૌકા ભાગી જશે. તેથી તહારૂં ઇચ્છેલું પાર પડશે નહીં. જેમ સમુદ્રમાં પર્વતના લાગવાથી વહાણ ભાગી જાય, તો જવા આવવાઆદિક ઇષ્ટ સિદ્ધિ થતી નથી, તે પ્રમાણે તું પણ આ ભવસમુદ્રને પેલે પાર પહોંચી શકીશ નહીં. અહિં અહીન અધર જે છે, તે ધર એટલે પર્વત જ છે, એમ કહ્યું છે. તે આમ—જે અહીન એટલે અકારે કરી હીન એટલે રહિત અધર શબ્દ તે ધર શબ્દ થાય છે, તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીનાં નેત્રોને હરિણીનાં નેત્રોની બરાબરી કરી છે, એટલે હરિણીનાં નેત્રો અતિ વિશાળ અને સુશોભિત હોય છે, તેમ સ્ત્રીનાં નેત્રો પણ અતિ વિશાળ તથા સુશોભિત હોવાથી પુરૂષનું મન ખેંચી લે છે.

તથા જે કામી પુરૂષ છે, તેને સ્ત્રીના અધરામૃતને વિષે ઘણી પ્રીતિ હોય છે, માટે અમૃતે કરી પૂર્ણ અધર કહ્યા છે. તે શૃંગારરસ છે. અને તે અધર છે, તે પર્વત જ છે. કેમ કે, જે પુરૂષ તે અધરને વિષે લુબ્ધ થાય છે, તે સંસારથી છુટી શકતો નથી. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૧૨॥

नभातीदं भ्रातः स्फुरदरुणरत्नौघकिरण
प्रतानं तन्वंग्यास्तरलतरलं कुंडलयुगं ॥
इमं दुग्वं पुंसामिह विरहसंयोगदशयो-
र्ज्वलथ्थोकानंगज्वलनयुगिदं कुंडल युगं ॥१३॥

અર્થ—હે ભાઈ! દેદીપ્યમાન રક્તવર્ણ રત્નોનો કિરણ સમૂહ છે જેના વિષે, તથા "તરલ તરલ" એટલે જે અત્યંત ચંચલ છે એવા કૃશાંગી એટલે પાતળા અંગ વાળી સ્ત્રીના જે "કુંડલયુગ" એટલે જે બે કાનના કુંડલ છે, તે શોભતા નથી; કિંતુ વિરહ દશા અને

સંયોગ દશામાં શોક તથા કામાગ્નિયે કરી યુક્ત છે. એટલે વિરહાવસ્થામાં શોકાવિર્ભાવ. તથા સ્ત્રી પુરૂષની સંયોગાવસ્થામાં કામાગ્નિનો આવિર્ભાવ થાય છે. અને આ સંસારને વિષે પુરૂષના શાંતિ રૂપ દ્રુમને બાળવા વાળા એ કુંડયુગલ એટલે એ કુંડ છે, એમ જાણવું. અહીં કુંડલયુગ તે કુંડયુગલ થાય છે. તે આવી રીતે કુંડલયુગ શબ્દનું વિશેષણ તરલતરલ એવું છે. એનો શ્લેષાર્થ આમ છે.—તરલતર એટલે ચંચલ છે. લ એટલે લકાર જેમાં એવો જે કુંડલયુગ શબ્દ, તેમાંનો લકાર કહાડી નાંખિયે તો કુંડયુગ શબ્દ થાય છે. અને યુગ શબ્દ થયા પછી તેના અંતમાં લકાર જોડીયે તો કુંડયુગલ શબ્દ થાય છે; તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીના કાનને વિષે દેદીપ્યમાન રત્નજડિત જે એ કુંડળ હોય છે, તે સ્ત્રી રૂપમાં અતિ વૃદ્ધિ કરે છે અને ચંચલ હોવાથી અતિ સુશોભિત દેખાય છે. તેમાં પણ

કૃશાંગી એટલે પાતળા અંગ વાળી સ્ત્રીને અતિ શોભે છે. એ શૃંગાર રસ છે. અને એ જે બે કુંડલ છે, તે શોભકારક નથી, પણ વિરહ દશા તથા સંયોગ દશામાં શોક તથા કામાગ્નિના ઉત્પન્ન કરનારા છે એ પુરૂષની શાંતિ રૂપ દુધનો નાશ કરનારા છે, તેથી કુંડ રૂપ છે. તેનો તું ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય રસ છે ॥૧૩॥

ताडकं सस्पृहं तस्याः पश्यन्मूढ परे भवे ॥
नरो नरकपालेभ्य स्ताडंकं न सहिष्यते ॥१४॥

અર્થ—હે મૂર્ખ પુરૂષ ! તે સ્ત્રીનું સાભિલાષ "તાડંક" એટલે કર્ણ ભૂષણ અવલોકન કરતાં આગળ આવનારા ભવ મધ્યે નરક પાલન કરનારા અધમ પરમાધર્મિ પુરૂષોની પાસેથી "કંતાડ" એટલે કોણ આઘાત સહન કરનાર નથી ? અપિતુ સર્વ આઘાત સહન કરશે. અહિં "તાડક" એ શબ્દ બે વાર આવ્યો છે, તેઓને અર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે. એ યમલંકાર છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીનાં કાનનાં કુંડળ જોતાંજ પુરૂષને એવી અભિલાષા થાય છે કે, એ કુંડલે કરી શોભાયમાન સ્ત્રી મને પ્રાપ્ત થાય તો સારૂં. એ શૃંગાર રસ છે. અને અભિલાષાએ કરી સ્ત્રીનાં કુંડલોને જે પુરૂષ જુએ છે, તે આવતા ભવમાં નરકના પાલન કરનારા પરમાધર્મી દેવતાઓનો માર ખાય છે. માટે એનો ત્યાગ કરવો. એ વૈરાગ્ય રસ છે ॥ ૧૪ ॥

सारं गलं यमराविंदविलोचनाना-
मालोक्य चेतांसि मुदं कलयन्ति मृढाः ॥
हा निश्चितं रचित मुक्तिपुरप्रवेश
व्याषेधमर्ग्गलममुं न विचारयंति ॥१५॥

અર્થ—હે મુઢ! કમળનાં જેવાં નેત્રો વાળી સ્ત્રીઓનો જે સાર એટલે શ્રેષ્ઠ, ગલ એટલે કંઠ અવલોકન કરીને પુરૂષો અંતઃકરણમાં હર્ષ પામે છે. પરંતુ હા ઇતિ ખેદે! એ જે

ગલ છે, તે મુક્તિ નગરીમાં પ્રવેશ કરવાને વિષે પ્રતિબંધ કરનાર હોવાથી અર્ગલ છે. એવો વિચાર કરતા નથી. અહિં સાર એટલે અરસહિત ગલ શબ્દ તે અર્ગલ શબ્દ થાય છે, તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીના કંઠની શ્રેષ્ટતા કહી છે. જો સ્ત્રીનો કંઠ સારો હોય, તો તેને જોતાંજ પુરૂષ આનંદિત થાય છે. અર્થાત્ કામની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે અહિં શૃંગાર રસ છે. અને એવા અભિલાષી પુરૂષોનો મુક્તિરૂપ નગરીમાં પ્રવેશ થતો નથી, માટે તેનો ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૧૫॥

अलं प्राप्य स्पर्शं कुचकलशयोः पंकजदृशां
परां प्रीतिं भ्रातः कलयसि सुधामग्न इव किं ॥
अवस्कंदं धर्मक्षितिपकटके दातुमनसा
प्रयुक्तं जानीयाः कलुषवरटेन स्पर्शमिमम्॥१६॥

અર્થ—હે ભ્રાત ! જેનાં કમળના પત્ર જેવાં નેત્ર છે, એવી સ્ત્રીયોના સ્તનરૂપ જે કુંભ છે, તેને અલ એટલે અત્યંત સ્પર્શ પામીને અમૃતમાં મગ્ન થઈ જનારા જેવો તું-તે શું ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિને પામે છે? એ સ્પર્શ, રૂપ ધર્મ રાજાના સૈન્યને પ્રહાર કરવાનું છે જેના મનમાં, એવા કલુષ એટલે પાપરૂપ ભીલ્લે મોકલેલો સ્પશ એટલે જાસૂદ છે, એમ તું જાણ્ય. અહિં અલં સ્પર્શ જે છે તે સ્પશ છે, એમ કહ્યું. રેફ અને લકાર એકજ હોય છે, એવો નિયમ છે. માટે અલ એટલે જેમાં રેફ નથી એવો સ્પર્શ શબ્દ જે છે, તે સ્પશ શબ્દ થાય છે, તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીના સ્તનની ઉત્કૃષ્ટતા કહી-છે. એટલે પુરૂષને સ્ત્રીના સ્તનનો સ્પર્શ થતાજ અમૃતને વિષે મગ્ન થઈ ગયેલા પુરૂષની પેઠે આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. એ શૃંગાર રસ છે. અને એ સ્તન જે છે, તે ધર્મનો નાશ

કરવાને અર્થે પાપનો એક છાનો જાસૂદ છે, માટે તેનો તું ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય રસછે. ।૧૬।

पीनोन्नतं स्तनतटं मृगलोचनाया
आलोकसे नरहितं यदपूर्वमेतत् ॥
मोहान्धकार निकरक्षयकारणस्य
विद्यास्तदस्ततटमेव विवेकभानो: ॥१७॥

અર્થ—મૃગના જેવાં લોચન વાળી સ્ત્રીનાં જે પુષ્ટ અને ઉન્નત સ્તનતટ એટલે બે સ્તનો છે. તે નર હિત એટલે પુરૂષને હિતકારક ભાસે છે. અને અપૂર્વ એટલે પ્રતિક્ષણ પુરૂષને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું તું અવલોકન કરે છે, પણ તે મોહ રૂપ અંધકારનો ક્ષય કરવાનું કારણવિવેકરૂપ સૂર્યના અસ્તતટ છે. અર્થાત એ થકી જ્ઞાનરૂપ સૂર્યનો અસ્ત થાય છે. આ પદ્યમાં સ્તનતટ જે છે, તેને તું અસ્તતટ જાણ્ય એમ કહ્યું. કેમ કે, નરહિતં અને અપૂર્વં એ બે સ્તનતટનાં વિશેષણો છે, તેઓ જેની આદ્યમાં

આકાર છે, એમ કર્યાથી સ્તનતટનો અસ્ત તટ શબ્દ થાય છે; તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં મૃગનાં જેવાં લોચન વાળી સ્ત્રીનાં માંસથી ભરેલાં અને ઊંચાં રહેલાં જે બે સ્તન છે, તે પુરૂષને અતિ સુખ કરનારાં લાગે છે. અને પુરૂષના મનમાં કામ વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. માટે એ શૃંગાર રસ છે. અને એજ સ્તનોનું વિલોકન કરનારા પુરૂષોનો વિવેક નાશ થઇ જાય છે, એટલે કામવિહ્વલ થયો થકો તેને કાંઇ સૂઝતું નથી; તેથી તેનો ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૧૭॥

कंदर्प्पाद्विपकुम्भचारुणि कुचद्वंद्वे मृगाक्ष्या मया। न्यस्तो हस्त इति प्रमोदमादिरामाद्यन्मना मास्मभूः ॥ किंत्वाजन्म यदर्जितं बहुविधामभ्यस्य कष्टं क्रियां। हस्तोऽयंसुकृतस्य तस्य सहसाऽदायीति सांचिंतये: ॥ १८ ॥

અર્થ—હે સખે ! કામરૂપ હસ્તિના ગંડસ્થલ જેવા મનોજ્ઞ જે મૃગાક્ષી સ્ત્રીનાં બે સ્તન છે, તેને વિષે મેં હસ્તસ્થાપન કર્યા છે, એમ જાણીને હર્ષરૂપ મદિરાએ કરી મદોન્મત્ત અંતઃકરણ વાળો તું નહીં થા. કેમ કે, નાના પ્રકારની તપાનુષ્ઠાનાદિરૂપ જે કષ્ટ સાધ્ય ક્રિયા છે, તેનો અભ્યાસ કરીને જન્મે કરી સંપાદન કરેલાં જે સુકૃત એટલે પુણ્ય, તેને તેં આડો હાથ દીધો છે જેમ કે, કોઈ બહારથી આવનારા પુરૂષને હસ્ત પ્રદાન સંજ્ઞાએ કરી નિષેધ કરે. તેમ કુચદ્વંદ્વને વિષે હસ્ત પ્રદાને કરીને સુકૃતનો તેં નિષેધ કર્યો છે; એવો જે તું તે મનમાં વિચાર કર આ પદ્યમાં સ્તન ઉપર હાથ રાખ્યો અને સુકૃતને હાથ દીધો એજ ચમત્કાર છે.

આ વૃત્તમાં, કામરૂપ હસ્તિ કહ્યો છે. ને તેના ગંડસ્થલરૂપ સ્ત્રીનાં બે સ્તન કહ્યાં છે. તે જ્યારે પુરૂષ હાથને વિષે ગ્રહણ કરે

છે, ત્યારે મદનાતુર થયો થકો મહા હર્ષને પામે છે, એ શૃંગાર રસ છે. અને નાનાપ્રકારે કષ્ટ કરીને સંપાદન કરેલાં સુકૃતનો નિષેધ કરે છે, માટે તેનો ત્યાગ કર; એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૧૮॥

कंठोपकंठे लुलितं विभावयेत् ।
भुजं युवत्या भुजगं गराजितम् ॥
एतस्य संस्पर्शवशादपि क्षणा-
दशेषचैतन्यमुपैति संक्षयम् ॥ १९ ॥

અર્થ—કંઠની પાસે વળેલા ગર એટલે વિષે કરીને અજિત એવા જે તરૂણ સ્ત્રીના ભુજ એટલે બાહુ, તે ભુજગ એટલે સર્પજ છે; એમ તું જાણ્ય. એ સર્પના સ્પર્શ માત્રે કરી સંપૂર્ણ ચૈતન્ય ક્ષણમાત્રમાં નાશને પામે છે. જેમ સર્પના સ્પર્શે કરી ચૈતન્યનો નાશ થાય છે; તેમજ તરૂણ સ્ત્રીના ભુજસ્પર્શથી ચૈતન્ય નાશ થાય છે. ભુજનો ભુજગ આવી રીતે થાય છે. ભુજ શબ્દનું વિશેષણ **ગરાજિત** છે. તેનો

અર્થંગકાર અક્ષરે કરી રાજિતએટલેયુક્ત થ-
વાથી ભુજગ શબ્દ થાય છે તે યુક્ત છે.

આ વૃત્તમાં, કંઠની પાસે વાંકા વળેલા
સ્ત્રીના બે હાથ પુરૂષને અડકતાંજ પુરૂષ અતિ
મોહિત થયો થકો પોતાના શરીરની શુદ્ધિ પણ
રહેતી નથી. તેવો બને છે. એ શૃંગારરસ છે. અને
એ બે સ્ત્રીના હાથ છે, તે સાક્ષાત્ સર્પરૂપ છે.
કેમકે, એનો સ્પર્શ થયાથી પુરૂષ બેશુદ્ધ થઇ
જાય છે. માટે તેનો તું ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય
રસ છે. ॥૧૯॥

कंठावसक्ते कुपिते नवाहौ
वरं बहिःप्राणहरे प्रमोदः ॥
विध्वस्तधर्मान्तरजीवितेनुः
स्त्रैणे न बाहौ विदुषां स युक्तः ॥२०॥

અર્થઃ—બાહ્ય પ્રાણનો નાશ કરનારો ક્રો-
ધાયમાન જે નવાહૌ એટલે નવીન સર્પ, તે પુ-
રૂષના ગળામાં સંલગ્ન થાય તે સારૂ; પરંતુ ધર્મ

રૂપઅભ્યંતર જીવિત નાશ કરનારા જે સ્ત્રી સંબંધી વાહૌ એટલે ભુજ, તે પુરૂષના ગળામાં સંલગ્ન થયાથી જે હર્ષ થાય છે, તે પંડિત પુરૂષને યોગ્ય નથી. કેમકે, સર્પ, કંઠ સલગ્ન છતાં બાહ્ય પ્રાણુનો નાશ કરે છે, પણ સ્ત્રીયોના બાહુ છે, તે કંઠ સંલગ્ન થયાથી અંતર પ્રાણુનો નાશ કરે છે; માટે સ્ત્રીએ પોતાના હાથથી કરેલું આલિંગન સર્પ કરતાં પણ અધિક દુઃખ દેનારૂ છે. આ શ્લોકમાંનવાહૌ શબ્દ બે વખત આવ્યો છે. તેનો અર્થ જુદો જુદો છે,

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રી જ્યારે પોતાની ભુજા વડે પુરૂષને આલિંગન કરે છે, ત્યારે પુરૂષ પોતાના પ્રાણુની પણ પરવા રાખતો નથી, એવો કામાતુર થાય છે; એ શૃંગાર રસ છે. અને સર્પ ગળામાં બાઝી પ્રાણુ લે તે સારૂં, પણ સ્ત્રીનું આલિંગન ભલું નહીં; કેમકે, તેથી માઠાં કર્મ બંધાઇને અંતરાત્માનો નાશ કરે છે. માટે તેનો ત્યાગ કરવો ઊચિત છે. એ વૈરાગ્ય રસ છે.

कोयं विवेकस्तव यन्नतभ्रुवां
दोषावगूढः प्रमदं विगाहसे ॥
यतः स्मरातंकपरीतचेतसां
किं सुंदरासुन्दरयोर्विवेचनम् ॥२१॥

અર્થ—હે સાધુ! આ તહારો કયો વિવેક છે કે, નમ્ર છે ભ્રકુટી જેઓની એવી સ્ત્રીના દોષાવગુઢ એટલે ભુજાએ આલિંગન થયો થકો તું ઊત્કૃષ્ટ મદને પામે છે! કેમકે, કામરૂપ રોગે કરીને જેનાં અંતઃકરણ વ્યાપ્ત થયાં છે, એવા પુરૂષને સારા તથા નરસાનું વિવેચન થતું નથી. જેમ અપસ્મારાદિ (મરી) રોગ વાળા પુરૂષને શુભાશુભ જ્ઞાન હોતું નથી, તેમ તને પણ થયું છે. અથવા તહારો વિવેક દોષવગુઢ એટલે દોષે કરીને યુક્ત છે. એવો અર્થ પણ થાય છે. માટે એ તહારો કેવો વિવેક છે? એમ કહેવું યોગ્ય જ છે.

આ વૃત્તમાં, પુરૂષને સ્ત્રીએ આલિંગન કર્યું છતાં, તે ગમે તેવો વિવેકી હોય, તો પણ તે એક કોરે રહીને કામાતુર થયો થકો હર્ષિત થાય છે; એ શૃંગારરસ છે. અને સ્ત્રીના આલિંગનથી પુરૂષના વિવેકનો નાશ થાય છે, અને અંતઃકરણમાં અવિવેક આવે છે, માટે તેનો તું ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૨૧॥

हंहो विलोक्य परमं गदमंगनाना-
मानंदमुद्वहसि किं मदनांधबुद्धे ॥
सत्यं विवेकनिधनैकनिमित्तमेत-
न्मेधाविनो हि परमंगदमुगृणन्ति ॥२२॥

અર્થ—હે કામે કરી અંધબુદ્ધિવાળા પુરૂષ ! સ્ત્રીયોના પરમંગદં એટલે ઉત્કૃષ્ટ બાજુબંધ જોઇને તું શું આનંદ પામે છે ? પંડિત લોકો જે છે; તે એ બાજુબંધને જ્ઞાનનો નાશ કરનારો પરમ એટલે ઉત્કૃષ્ટ ગદ એટલે રોગ કહે છે; તે સત્ય છે. કેમકે, જેમ રોગ જીવ-

ના નાશનો હેતુ છે તેમ સ્ત્રીનો બાહુભૂષણ પ-
ણ જ્ઞાનના નાશનો હેતુ છે. એ પદ્યમાં પર-
મંગદં એ બે વખત આવ્યો છે, તેનો અર્થ
જુદો જુદો છે, એવો યમકરૂપ ચમત્કાર છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીના બાહુનું ભૂષણ જે બા-
જુબંધ છે, તે પુરૂષના મનને એવો મોહિત
કરી લે છે કે, પુરૂષ કામાંધ થયો થકો મહા
હર્ષને પામે છે. એ શૃંગાર રસ છે. અને એ
જે બાજુબંધ છે, તે આનંદ કરનારો નથી;
પણ જીવનો નાશ કરનારો મ્હોટો રોગ છે,
એમ જાણીને તેનો તું ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય
રસ છે. ॥૨૨॥

अयं जनो वलयभरं विलोकते
मृगीदृशामधिभुजवल्लि बालिशः ॥
नबुध्यते सुकृतचमूं जिगीषतः
समुद्यतं बलभरमेनमेनसः ॥ २३ ॥

અર્થ—અયં એટલે આ પ્રત્યક્ષ મૂર્ખ જન
જે છે, તે હરિણાક્ષી સ્ત્રીયોના ભુજલતાને વિષે

વલયભર એટલે જે કુંકણ સમૂહ છે, તે જુએ છે. પરંતુ એ વલય જે છે, તે સુકૃત જે શીલાદિક તેઓને જીતવાની ઇચ્છા વાળો એવો પાપનો સાવચાનીભૂત બલભર એટલે સેનાસમૂહ છે; એમ જાણ્ય. આ પદ્યમાં વલયભર જે છે, તે બલભર છે, એમ કહ્યું છે; બકાર અને વકારનું ઐક્ય છે. વલયભર શબ્દનું વિશેષણ અયં એ શબ્દ છે, એનો અર્થ અ રહિત યં થાય છે: તેથી વલયભર શબ્દ, બલભર થતો તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીઓના હાથમાં જે કંકણ હોય છે, તેને જોઇને જે મૂર્ખ જન છે; તે આનદને પામે છે. એ શૃંગાર રસ છે; અને એ જે કુંકણનો સમૂહ છે, તે શીળાદિકનો નાશ કરનારો છે, માટે તેનો તું ત્યાગ કર; એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૨૩॥

ये दृक्पथं तव पतंति नितंबिनीनां
कान्ताः कराजडिमपल्लवनप्रवीणाः ॥

नो वेत्सि तान् किमपवर्गपुरप्रयाण
प्रत्यूहकारणतया करकानवश्यम् ॥२४॥

અર્થ—હે જડતાના પ્રકટીકરણ કરવા વિષે નિપુણ પુરૂષ! નિતંબિની સ્ત્રીઓના કાંત એટલે મનોજ્ઞ કરે એટલે હાથ તહારી દષ્ટિરૂપ માર્ગમાં આવે છે, તેઓને મોક્ષરૂપ નગરી પ્રત્યે જતાં કરક એટલે કરાની પેઠે વિઘ્ન કરનારા કેમ જાણતો નથી? બહાર જતાં જો માર્ગમાં કરાની વૃષ્ટિ થાય તો ઇચ્છેલા કાર્યની સિદ્ધિ થાય નહિ. એવું શકુન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આ પદ્યમાં સ્ત્રીના કર જે છે. તે કરકજ એમ કહ્યું છે. તે આવી રીતે-કર શબ્દનું વિશેષણ કાંત શબ્દ છે, એનો અર્થ ક છે જેના અંતને વિષે એવો થાય છે, અર્થાત્ કર શબ્દના અંતે કકાર રાખીએ તો કરક થાય; તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, જડતાનું પ્રકટીકરણ કરવા વિષે સ્ત્રીના હાથ નિપુણ છે, એટલે સ્ત્રીના હાથ

વડે પુરૂષને સ્પર્શાદિ થતાંજ તે ગમે તેવો ધ-
ર્માદિકને વિષે સાવધ હોય, તો પણ દિગ્મૂઢ
એટલે કામને વશ થઈ જાયછે, ને તેમાં તે
પોતાને પરમાનંદ માને છે; એ શૃંગાર રસ છે
અને સ્ત્રીના કરસ્પર્શાદિકે કરીને સ્તબ્ધ બની
ગયેલા પુરૂષને મોક્ષનો માર્ગ જે ધર્મ, તે સૂ-
ઝતો નથી; માટે તેનો તું ત્યાગ કર. એ વૈ-
રાગ્ય રસ છે. ॥૨૪॥

नीव्याप्तमस्या हरिणेक्षणाया

यंवीक्ष्य हारं हृदि हर्षमेषि ॥

विवेकपंकेरुहकाननस्य

तमेव नीहारमुदाहरन्ति ॥ २५ ॥

અર્થ—નીવી એટલે વસ્ત્ર, તેની ગાંઠ પ-
ર્યંત હરિણાક્ષી સ્ત્રીયોનો જે લંબાયમાન હાર,
તેને જોઇને તું પોતાના મનમાં આનંદને પામે
છે, તે હારને પંડિત લોક, જ્ઞાનરૂપ કમલના વ-
નને નીહાર એટલે હિમ કહે છે. જેમ હિમ,

મળના વનને નાશ કરનારો છે, તેમ સ્ત્રીના હૃદય ઊપરનો જે હાર, તે જ્ઞાનને નાશ કરનારો છે. આ પદ્યમાં હારને નીહાર કહ્યો છે, તે આમ-હાર શબ્દનું વિશેષણ નીવ્યાપ્ત છે. એનો અર્થ આ છે-ની શબ્દે કરી વ્યાપ્ત એટલે જે યુક્ત હાર શબ્દ તે નીહાર શબ્દ થાય છે, તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીના હૃદયનો જે લાંબો હાર તે જોતાંજ પુરૂષને અતિ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. એ શૃંગાર રસ છે. અને તે હાર જે છે તે જ્ઞાનરૂપ કમલના વનને બાળવામાં હિમ જેવો છે, એટલે તે હારમાં લુબ્ધ થયેલા પુરૂષનું જ્ઞાન નાશ થઈ જાય છે. માટે તેનો ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૨૫॥

विलोक्य किं सुन्दरमंगनोदरं
करोषि मोहं मदनज्वरातुर ॥

नोईक्षसे दुर्गतिपातसंभवं
भवान्तरे भात्विनमंगनोदरम् ॥२६॥

અર્થ—કામજ્વર વડે પીડાને પામેલા હે પુરૂષ! સુંદર અંગના એટલે સ્ત્રીનું ઉદર જોઇને તુ કેમ મોહને પામે છે? અંગ એટલે, પુરૂષ! એ ઊદર નથી પણ જન્માંતરને વિષે અને નરકને વિષે પડયાથી ઉત્પન્ન થનારા જે દર એટલે ભય; તેજ છે. એવો કેમ વિચાર કરતો નથી? આ પદ્યમાં અંગનોદર એ પદ બે વખત છે. તેઓનો પદવિભાગે કરી ભિન્ન અર્થ છે. તે અહિં યમકરૂપ ચમત્કાર જાણવો.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીનું ઉદર જોઈ પુરૂષ મોહને પામીને કામજ્વરની પીડાને પામે છે. એ શૃંગાર રસ છે. અને એ ઊદર નથી, પણ જન્માંતર તથા નરકમાં થનારો ભય છે. એમ જાણીને તેનો તું ત્યાગ કર. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૨૬॥

स्फूर्जन्मनोभवभुजंगमपाशनाभि

नाभि कुरंगकदृशां दृशि यस्य लग्ना ॥

नाभीमयं जगदशेषमुदीक्षतेऽसौ

यो यत्र रज्यति स तन्मयमेव पश्येत् ॥२७॥

અર્થ—દેદીપ્યમાન કામ રૂપ સર્પનું પાશનાભી એટલે રહેવાનું સ્થાન જે હરિણાક્ષી સ્ત્રીઓની નાભી એટલે અવયવ વિશેષ; તેને વિષે જે પુરૂષની દૃષ્ટિ લગ્ન એટલે લાગેલી છે, તે પુરૂષ અભીમય એટલે નિર્ભય અવલોકન કરતો નથી, જે પુરૂષ જે ઠેકાણે અનુરક્ત થાય છે, તે પુરૂષ સંપૂર્ણ તદ્રૂપ થાય છે. આ પદ્યમાં દૃષ્ટિ સંલગ્ન નાભિ, નાભીમ સંપૂર્ણ જુએ છે, એ શબ્દ શ્લેષ ચમત્કાર છે.

આ વૃત્તમાં સ્ત્રીની નાભિ છે, તે કામને રહેવાનું સ્થાન છે. એટલે તે નાભિને જોતાંજ પુરૂષને કામવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે,

છે, એ શૃંગાર રસછે. અને જે પુરૂષ એ નાબીને વીષે આસક્ત થાય તે અનેક ભયને પામે છે, માટે એનો તું ત્યાગ કર; એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૨૭॥

जडोपयुक्तं जघनं मृगाक्ष्याः
समीक्ष्य किं तोषभरं तनोषि ॥
अमुं विशुद्धाध्यवसायहंस
प्रवासहेतुं घनमेव विद्धाः ॥२८॥

અર્થ—હે રાજે! જડ એટલે મૂર્ખ, તેઓને ઉપયુક્ત એટલે યોગ્ય, એવા હરિણાક્ષી સ્રીના જે જઘન એટલે જાંઘ, જોઇને તું કેમ આનંદ પામે છે? એ જઘન જે છે, તે નિર્મળ ચિત્તાભિપ્રાય રૂપ હંસના પ્રવાસને કારણભૂત ઘન એટલે મેઘ છે, એમ તું જાણ્ય. અર્થાત્ જ્યારે વર્ષા પડે છે, ત્યારે હંસ પોતાનું સ્થાન મૂકીને માનસ સરોવર ઉપર જાય છે. એ પ્રસિદ્ધ છે. તેમ મનુષ્યની દૃષ્ટિનીને વિષે સ્રીની જંઘા આવે છે,

ત્યારે ચિત્તના નિર્મળ અભિપ્રાય મટી જાય છે. આ પદ્યમાંજડોપયુક્તજઘન જે છે. તે ઘન એમ કહ્યું છે, ડકાર અને લકારનું સાવર્ણ્ય હોવાથી જડોપયુક્ત જઘન શબ્દ કરવો એટલે ડકારના લોપ સહિત જે જઘન, તે ઘન થાય છે. તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીની જાંગ મૂર્ખ કામી પુરૂષોને અતિ પ્રિય લાગે છે. ને તે તેમાં લુબ્ધ હોય છે. એ શૃંગાર રસ છે. અને નિર્મળ ચિત્તના અભિપ્રાયનો નાશ કરે છે. અર્થાત્ સ્ત્રીની જંઘા નિરખ્યાથી પુરૂષનું ચિત્ત મલિન થાયછે. માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૨૮॥

नितंबमुल्लासिततापनोदं
दिदृक्षसे यत्कमलेक्षणानाम् ॥
सर्वात्मनात्यन्तकटुं विदित्वा
तं निंबमेव त्यज दूरतोऽपि ॥२९॥

અર્થ—સંતાપથી પ્રેરણા કરનારા કમળ-નયના સ્ત્રીના જે નિતંબ, એટલે કટિનો પાછલો ભાગ જોવાની તું ઈચ્છા કરે છે, તે નિતંબ પત્ર, પુષ્પ તથા ફલ ઈત્યાદિકના સમૂહે કરી અત્યંત કડવા ઝાડના જેવા છે. એમ જાણીને દૂર નાંખી દે. અર્થાત્ નિંબનું ઝાડ સર્વ પ્રકારે કડવું હોય છે, તેમ સ્ત્રીના નિતંબ સર્વ પ્રકારે ગ્લાનિ કરવા યોગ્ય છે, તેનો તું ત્યાગ કર. આ પદ્યમાં ઉલ્લસિત તાપનો દેનાર જે નિતંબ તે નિંબવૃક્ષજ છે. એમ કહ્યું. તે આમ—ઉલ્લસિત એટલે વિકસિત છે. તકારનો અપનોદ એટલે નાશ જેને વિષે, નિતંબ શબ્દ નિંબ શબ્દ થાય છે, તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, કમલના જેવાં નેત્રો વાળી સ્ત્રીના જે બે નિતંબ છે, તે સંતાપની પ્રેરણા કરનારા છે. એટલે સ્ત્રીની કટિનો પાછલો ભાગ જોયાથી અત્યંત મદન વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઇચ્છા પૂર્ણ ન થયાથી તેના મનમાં સંતા-

પ થાય છે. એવો તે નિતંબોનો જે પ્રભાવ છે, તે શૃંગાર રસ છે. અને સ્ત્રીઓના નિતંબ નિંબડાના ઝાડ જેવા કડવા છે માટે એનો તું ત્યાગ કર, એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૨૯॥

नूनं नूपुरमेतदायतदृशो रागादिविद्वेषिणां क्रीडार्थं पुर मित्यवेत्य न दृशाप्यालोकनीयं क्वचित् ॥ येनास्मिन्मुखमात्रचंगिमगुणैराकृष्य तैरुल्वणै र्बद्धस्य प्रसभं चिरादपि सखे मुक्ति र्भवित्री न ते ॥३०॥

અર્થ—હે સખે ! નૂનં એટલે નિશ્ચે કરી વિશાળ નેત્રો વાળી સ્ત્રીનાં જે આ નૂપુર એટલે ચરણભૂષણ, રાગાદિ શત્રુને ક્રિડા કરવાનું પુર એટલે નગર છે. એમ જાણીને ક્યારે પણ નજરે કરી જોઇશ નહીં. જેને પોતાનું સારૂ થવાની ઇચ્છા હોય, તેણે ક્યારે પણ શત્રુનું નગર જોવું નહીં. કેમકે, એ

નગર' પ્રસિદ્ધ, ઉદ્દાર, તથા મુખ્યત્વે શ્રેષ્ટ ગુણે આકર્ષણ કરી બલાત્કારે કરી તેને બાંધી લેશે. તેથી ફરી તુ છુટી શકનાર નથી. અર્થાત્ તે નૂપુરમાં જો તું આસકત થઇશ, તો ફસાઇ પડીશ. આ પદ્યમાં સ્રીઓના નૂપુરને શત્રુનું નગર કહ્યું છે. તે આમ-નૂપુર શબ્દનું વિશેષણ જે નૂન છે, તેના અર્થ ન શબ્દ કરી ઉન એટલે જે રહિત છે, એતું નૂપુર છે, એમ જાણવું.

આ વૃત્તમાં, સ્રીયોના પગનાં નૂપુર પુરૂષના મનનું હરણ કરી લે છે. એ શૃંગાર રસ છે. અને તે નૂપુર શત્રુનું નગર છે, એમ જાણીને તેના ત્યાગ કરવો; એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૩૦॥

या स्त्रीति नाम्ना त्रिभृते शमादौ
शास्त्री प्रबुद्धैरवबुध्यतां सा ॥

एनां पुरस्सकृत्य जगत्यनंग
भटो यतः पुण्यभटं भिनत्ति ॥ ३१ ॥

અર્થ—જે સ્ત્રી એવું નામ તું અંતઃકરણમાં ધારણ કરે છે. તે શમાદિ એટલે ઉપશમાદિ ધર્મ કર્મને વિષે શસ્ત્રી એટલે એક આયુધ વિશેષ છે. એમ સુજાણ પુરૂષોએ જાણવું. આ સંસારને વિષે કામરૂપ યોદ્ધા, એ સ્ત્રીરૂપ શસ્ત્રીને આગળ કરીને ધર્મરૂપ યોદ્ધાનું ભેદન કરે છે. જેમ સંગ્રામને વિષે એક મોટો યોદ્ધો, પોતાના શસ્ત્રે કરીને પ્રતિયોદ્ધાનું ભેદન કરે છે, તેમ કામરૂપ યોદ્ધો સ્ત્રીરૂપ શસ્ત્રીએ કરી ધર્મરૂપ યોદ્ધાનું ભેદન કરે છે. આ પદ્યમાં સ્ત્રીને શસ્ત્રી કહી છે, છે આમ—યા સ્ત્રી શમાદિ બિભૃતે, એટલે જે સ્ત્રી પ્રથમ શકાર ધારે છે, અર્થાત્ સ્ત્રી શબ્દની આદ્યે શકાર આવ્યાથી શસ્ત્રી શબ્દ થાય છે. તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, પ્રસિદ્ધ શૃંગારરસ નથી, પરંતુ સ્ત્રીનિર્ભર્ત્સનાદ્વારા વૈરાગ્યાંતરગત શૃં-ગારની પણ સૂચના કરી છે. ॥૩૧॥

येयंवधू रवसिता हृदये प्रमोद

संपादनव्यतिकरैकनिबन्धनं ते ॥

सा दुर्गदुर्गतिपथेन जगन्निनीषो-

र्धूरेव मन्मथरथस्य विभावनीया ॥३२॥

અર્થ—હે પુરૂષ! તહારા હૃદયને વિષે હર્ષ સમૂહ ઉત્પાદન કરવાનું કારણ જે વધૂ એ-ટલે સ્ત્રી, અવસિતા એટલે આવીને રહી છે. તે સ્ત્રીને તું જે હૃદયને હર્ષ ઉત્પન્ન કરનારી માને છે, તે વધૂ, અત્યંત દુર્ગમ નરકના માર્ગે કરી લેઈ જવા વિષે ઇચ્છા કરનારા કામર-થની ધૂ: એટલે ધૂરી છે; એમ તુ જાણ્ય. અ-ર્થાત્ એ સ્ત્રી નથી, કિંતુ નરકના માર્ગે કરી સંસારને વિષે લેઈ જનારો જે કામરથ, તેની ધૂરી છે. આ પદ્યમાં વધૂ કામરથની ધૂરી છે,

એમ કહ્યું; મૂળમાં વધૂ શબ્દનું વિશેષણ અવસિતા શબ્દ છે. એનો અર્થ વકારે કરી સિત એટલે સહિત થયાથી વધૂ શબ્દનો ધૂ શબ્દ થાય છે, તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીને હર્ષ સમૂહ ઉત્પાદન કરનારી, અને પુરૂષના મનને વિષે રમણ કરનારી કહી છે, એ શૃંગાર રસ છે. અને એ વધૂ નથી, પણ કામદેવના રથની ધૂરી છે. એમ જાણીને તું ત્યાગ કર, એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥ ૩૨ ॥

प्रीतिं तन्वंत्यनलसदृशो यास्तरुण्यस्तवैता
देहद्युत्या कनकनिभया द्योतिताशा विवेकिन्॥
सत्यं तासामनलसदृशां संयमारामराज्यं
मा भूः पार्श्वेऽप्यसि यदि शिवावाप्तये बद्धबुद्धिः॥

અર્થ—હે વિવેકવાન પુરૂષ! જેની અનલસ એટલે આલસ્ય રહિત દૃષ્ટિ છે, અને જેની સુવર્ણના જેવી શરીરની કાંતિએ દિશાઓ

પ્રકાશિત કરી છે, એવી તરૂણ સ્રીઓ તને હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, તે અનલસદૃશ એટલે અગ્નિના જેવી સ્રીઓની સત્તા સંયમ એટલે ચારિત્રરૂપ વન પરંપરા વિષે છે, એમ જાણ્ય. અર્થાત્ જેમ અગ્નિ સંપર્કે કરી વન દગ્ધ થાય છે, તેમ સ્રી સંપર્કે કરી ચારિત્ર દગ્ધ થાયછે. જો મોક્ષપ્રાપ્તિની બુદ્ધિ તને થઈ હોય, તો સ્રીઓની સમીપ પણ જતો નહીં. આ પદ્યમાં અનલસદૃશ પદ બે વાર આવ્યું છે, તેનો અર્થ જુદો જુદો છે. એ ચમત્કાર જાણવો.

આ વૃત્તમાં, ચંચલ દૃષ્ટિવાળી સ્રીના શરીરનો વર્ણ સોના જેવો હોય, તો પુરૂષના મનમાં અતિ આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે. એ શૃં-ગાર રસ છે, અને સ્રી અગ્નિ જેવી છે, તે સંયમાદિક વન પરંપરાને બાળી ભસ્મ કરનારી છે, માટે એનો ત્યાગ કરે, એ વૈરાગ્ય રસછે.

क इह विषयभोगं पुण्यकर्मायशून्यं
स्पृहयति विषभोगं भावयेस्तत्त्वतस्त्वम् ॥

स्मराति न करणीयं मूर्च्छितो येन जंतुः
पताति कुगतिगर्त्ते नेक्षते मोक्षमार्गम् ॥२४॥

અર્થ—આ સંસારને વિષે કયો પુરૂષ પુણ્ય કર્મનો આય એટલે લાભ, એણે કરી શૂન્ય એટલે રહિત જે વિષયભોગ એટલે પાંચ ઇંદ્રિયના સુખની ઇચ્છા કરે છે, કેમકે, મોહને પામેલો પ્રાણી, સ્મરણ કરવા યોગ્ય તે કરતો નથી, તેથી નરકરૂપ ખાડામાં પડે છે. તે ફરી મોક્ષ માર્ગને પામતો નથી. જેમ વિષ ખાનારા પુરૂષને સ્મરણાદિ રહેતાં નથી, તેમ વિષયોપભોગ કરનારને પણ સ્મરણાદિક રહેતાં નથી. આ પદ્યમાં વિષયભોગ જે છે તે વિષભોગ છે, એમ કહ્યું; તે આમ–વિષયોપભોગી પદનું યશૂન્યં એ વિશેષણ છે. તેનો અર્થ યકારે કરી શૂન્ય એટલે રહિત થાય છે. એમ યકારે રહિત જે વિષયભોગ તે તે વિષ ભોગ છે, તે યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, પાંચે વિષયોનો તિરસ્કાર કર્યો છે, તેઓનું મૂળ કારણ સ્ત્રી વિષય સુખ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. તે આ શ્લોકમાં યદ્યપિ પ્રકટ કહ્યું નથી, તથાપિ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે, તેથી શૃંગારરસ છે. અને વિષય-ભોગ વિષભોગ કહ્યો છે, એ વૈરાગ્યરસ છે. ॥ ૩૪ ॥

सखे सुखं वैशयिकं यदेत-
दाभासते तन्नरकान्तमन्तः ॥
सत्यं तदुत्सर्प्पदघप्रबंध
निबन्धनत्वान्नरकान्तमेव ॥ ३५ ॥

અર્થ—હે સખે! આ જે વિષય સુખ છે, તે તહારા અંતઃકરણમાં કાંત એટલે મનોહર લાગે છે, તે સત્ય છે, મિથ્યા નથી. પરંતુ વિસ્તારને પામનારી જે પાપપરંપરા, તેનું એ કારણ છે. માટે જેનો અંત નરક છે, એટલે નરકને દેનારા છે; એમ જાણ્ય. આ

પદ્યમાં પ્રથમના નરક કાંત એ બે શબ્દ ભિન્ન છે. અને પાછળના નરકાંત એ બે પદ એક સરખાં છે. એ કાવ્ય ચમત્કાર જાણવો.

આ વૃત્તમાં, વિષય સુખ જે છે, તે પુરૂષના મનને ઘણા સારા લાગે છે. એમ કહ્યું છે, તે શૃંગારરસ છે. અને એ વિષય સુખથી પાપ પરંપરા વિસ્તારને પામે છે માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એ વૈરાગ્ય રસ છે.

॥ ૩૫ ॥

स्मरक्रीडावाप्यां वदनकमले पक्ष्मलदृशां
दृढासक्तिर्येषामधर मधुपानं विदधताम् ॥
अदूरस्था बन्धव्यसनघटना क्लेशमहती
विमुग्धानां तेषामिह मधुकराणामिव नृणाम् ३६

અર્થ—કામની ક્રીડારૂપ જે વાપી એટલે કુવો છે, તેને વિષે અધરોષ્ઠરૂપ મધુપુષ્પરસ પાન કરનારા જે પુરૂષ છે, જેઓની સ્ત્રીઓના મુખકમળને વિષે દૃઢ આસક્તિ છે,

એવા મોહ પામનારા જે પુરૂષ છે, તેઓને આ સ્ત્રીના મુખકમલને વિષે ભમરાની પેઠે ક્લેશે કરી દુ:સહ એવાં બંધનોએ વ્યસન ઘટના એટલે કષ્ટરચના સમિપ વર્ત્તિની છે; જેમ મધુપાન કરનાર ભમરાઓની કમળોને વિષે દૃઢાશક્તિ બંધને કરી કષ્ટ દેનારી છે, તેમ અધરરસ પાન કરનારા પુરૂષોને સ્ત્રીના મુખ-કમલને વિષે દૃઢ જે આસક્તિ તે પ્રેમબંધને કરી કષ્ટ દેનારી છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીનો અધરામૃત ભમરા-ઓની પેઠે પુરૂષોને અતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન કર-નારો છે, એ શૃંગારરસ છે અને તેથી તે ભમરાની પેઠે બંધનને પામે છે, માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥ ૩૬ ॥

सखे सन्तोषाम्भः पिब चपलतामुत्सृज निजां
शमारामे कामं विरचय रुचिं चित्तहारिणीं॥
हरन्त्येतास्तृष्णां न युवतिनितम्ब स्थलभुवो
विमुक्ता नीरागैर्विषमशरसम्पातविषमाः॥ ३७॥

અર્થ—હે સખે ! આ ચિત્ત હરિણીના જેવું છે, કેમકે, જેમ હરિણ અતિ ચંચલ હોય છે, તેમ ચિત્ત પણ મહા ચંચળ હોય છે; માટે મૃગ અને ચિત્તનું સાદૃસ્યત્વ કહ્યું છે. એવી ચપલતાને ત્યાગ કરીને સંતોષ રૂપ જળનું પાન કર. અને અત્યંત શમરૂપ વનની પ્રીતિ કર. આ જે યુવતી એટલે તરૂણ સ્ત્રીઓ છે, તેઓના નિતંબ એટલે જે કેડનો પછાડીનો ભાગ છે, તે સ્થલ ભૂમિના જેવો છે, ત્યાં તહારી તૃષા મટનાર નથી. એ સ્થલ ભૂમિ કેવી છે? નીર એટલે પાણી અને અગ એટલે વૃક્ષ, એણે કરી રહિત છે. જલ અથવા વૃક્ષની છાયાવડે તૃષા નિવારણ થાય છે. એ બંનેમાંનો કોઇ એ સ્થલ ભૂમિને વિષે નથી, અને એ ભૂમિને વિષે વ્યાધ્યાદિક દુષ્ટ પુરૂષ બાણ નાંખે છે, તે વાગ્યાથી ઘણો સંતાપ પામીને તાહારૂ મરણ થશે, પણ તૃષા મટવાની નથી. વળી તે નિ-

તંબભુમિ કવી છે? તો કે, રાગ રહિત પુરૂષોએ જેનો ત્યાગ કર્યો છે, અને વિષમશર જે કામદેવ, તેના બાણુના સંપાતનઃ યોગે બિહામણી છે, માટે યુવતિના નિતંબની ઇચ્છા તું નહીં કર. એ ચિત્ત પ્રત્યે ઉપદેશ છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીના નિતંબનું વર્ણન કર્યું છે, એ શૃંગારરસ છે, અને તે સ્થલ ભુમિની પેઠે ચિત્તરૂપ ભ્રમરને પીડા કરે છે; એ વૈરાગ્યરસ છે. ॥૩૭॥

चेतश्चापलमाकल्य्य कुटिलाकारां कुरंगीदृशो दृष्ट्वा कुन्तलराजिमंजनघन श्यामां किमुत्ताम्यसि ॥ धर्मध्यानमहानिधानमधुना स्त्रीकर्तुं कामस्य मे प्रत्यूहार्थमुपस्थितेयमुरगश्रेणीति संचिन्तयेः ॥ ३८ ॥

અર્થ—હે ચિત્ત! કુટિલ એટલે વક્ર આકારવાળા મેઘના જેવા કાળા અથવા કાજળના જેવા અત્યંત શ્યામવર્ણ, જે હરિણાક્ષી

સ્ત્રીના કેશની પંક્તિ છે, તેને જોઇને તુ શા સારૂં વ્યાકુળ થાય છે? એ સ્ત્રીના કેશની પંક્તિ જે છે, તે ધર્મચિંતનરૂપ મહાનિધાન સ્વીકાર કરનારો તું, તેને સાંપ્રતકાળને વિષે વિઘ્ન કરવા સારૂ તૈયાર થઇ છે, એવી ઉરગશ્રેણિ એટલે સર્પપંક્તિ છે; એમ જાણ્ય. કોઈ કાર્ય કરવા સારૂ ઉદ્યુક્ત પુરૂષને સર્પદર્શન નિષિદ્ધ છે. અને નિધાન ગ્રહણના સમયે તો અત્યંત અનિષ્ટ છે. માટે સ્ત્રીકેશપંકિતરૂપ સર્પિણીનું દર્શન તુ નહિં કર. કેમકે, એમ કર્યાથી ધર્મચિંતનરૂપ નિધાનના ગ્રહણ સમયે તને વિઘ્ન આવશે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીના કેશની પંકિતને સર્પ પંકિત કહી છે. અને તેની શ્યામતાને મેઘની તથા કાજળની ઉપમા દીધી છે. એ શૃંગાર રસ છે. અને તે સર્પની પેઠે વિઘ્નકારી હોવાથી સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૩૮॥

यातुं यद्यनुरुच्यते शिवपुरीं रामानितंबस्थलीं
मुंचेर्दूरमिमामनंग कलभक्रीडाविहारोचिताम्॥
नो चेद्यौवनचंडवातविततव्यामोह धूलीकण
क्राम्यदृष्टिरदृष्टशाश्वतपथः प्राप्नोषि जन्माटवीम्॥

અર્થ—હે પુરૂષ! જો તને મુક્તિ રૂપ નગરી પ્રત્યે જવાની અભિરૂચિ હોય, તો તું કામ રૂપ ગજશિશુને ક્રીડાને અર્થે, વિહાર વિષે યોગ્ય એવા આ સ્ત્રી નિતંબરૂપ સ્થળી એટલે ભૂમિ, તેને તું દૂર મૂકી દે. જો તું એ ભુમિને મૂકીશ નહીં, તો યૌવનરૂપ પ્રબળ વાયુએ કરી વિસ્તારને પામેલા વ્યામોહરૂપ રજઃકણો તહારાનેત્રોમાં પડશે. તેથી માર્ગ સૂઝનાર નથી. અર્થાત્ મોક્ષ માર્ગ મળનાર નથી. આંખોમાં ધુળ ગયાથી માર્ગને જોઈ શકાતો નથી. એ પ્રસિદ્ધ છે. એમ સંસારરૂપ અરણ્યમાં ભ્રમણ કરીશ.

આ વૃત્તમાં, કામને હસ્તિના બાળક જેવો કહ્યો છે. તેને ક્રીડા કરવાને સ્ત્રી નિતંબરૂપ

પૃથ્વી છે. અર્થાત્ કામક્રીડાનું સ્થાન જે સ્ત્રી-ના નિતંબ કહ્યા છે, એ શૃંગારરસ છે અને એ પૃથ્વીને વિષે યૌવનના યોગે નેત્રોને વિષે રજઃકણો પડયાથી માર્ગ સૂઝતો નથી. અર્થાત્ સ્ત્રી નિતમ્બરૂપ ભૂમિને વિષે જે પુરૂષ આવી જાય છે, તે વિષરૂપ રજકણે કરી હૃદયાંધ થઈ જાય છે. માટે એ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૩૯॥

शमधनमुपहर्त्तुं कामचौरप्रचारं
विरचयति निकामं कामिनी यामिनीयम् ॥
सपदि विदधती या मोहनिद्रासमुद्रां
जनयति जनमंतः सर्वचैतन्य शुन्यम् ॥४०॥

અર્થ—આ કામિનીરૂપ યામિની એટલે રાત્રિ, ઉપશમરૂપ ધન હરણ કરવાને સારૂ કામ રૂપ ચોરનો અત્યંત પ્રચાર પ્રકટ કરે છે. તથા મોહ રૂપ નિદ્રાની સ્મૃદ્ધિ કરનારી જે એ રાત્ર, તે જન એટલે મનુષ્યોને અંતઃકરણને

વિષે સર્વ ચૈતન્ય થકી રહિત કરે છે. જેમ રાત્રિને વિષે સર્વ મનુષ્ય નિદ્રિત છતાં દ્રવ્ય હરણ કરવા સારૂ ચોર ફરે છે, તેની પેઠે જાણી લેવું.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીને મોહ ઉત્પન્ન કરનારી રાત્રિ કહી છે. ને કામને ચોર કહ્યો છે. અર્થાત્ સ્ત્રી કામોત્પત્તિ કરનારી છે. એ શૃંગારરસ છે. અને એ રાત્રિનેવિષે મનુષ્ય ભ્રમણ કરતો કામરૂપ ચોરના સપાટામાં આવી પોતાની સંપત્તિ તથા પ્રાણ પ્રમુખ સર્વ ખોઇ નાંખે છે. માટે એનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. એ વૈરાગ્યરસ છે. ॥૪૦॥

मृगेक्षणा नूनमसावसीमा
भीमाटवी बुद्धिमतामतीत्या ॥
यद्बाहुवल्लीभिरनंगभिल्लो
बद्ध्वा नरान् लंभयते न मुक्तिम् ॥४१॥

અર્થ—જે બુદ્ધિમાન પુરૂષોને અતિક્રમણ કરવા યોગ્ય નથી, જેને મર્યાદા નથી, જેનાં

મૃગનાં જેવાં નેત્ર છે, એવી આ સ્ત્રી તે ભયંકર વન છે; જેની બાહુલતાએ કરી કામરૂપ ભિલ્લ, મનુષ્યોને બાંધીને ફરી છોડી મૂકતો નથી. અર્થાત્ બાંધેલોજ રહેવા દે છે. જેમ અરણ્યમાં માર્ગે ચાલનારા લોકોને ચોર, વેલિ વડે બાંધીને તેઓનું સર્વસ્વ હરણ કરી લે છે. તેમજ મૃગેક્ષણા સ્ત્રી પોતાની બાહુલતાએ કંઠને વિષે બંધન કર્યા પછી પુરૂષને મૂકતી નથી.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીને મર્યાદા રહિત કહી, તેથી હાવભાવ સુચવ્યા છે. સ્ત્રીને વનરૂપ કહી ને તેની ભુજાને લતારૂપ કહી એમાં કોઇ પુરૂષ સપડાય તો ફસાઈ પડે છે. અર્થાત્ સ્ત્રીએ ભુજાવડે આલિંઘન કર્યું છતાં તેથી પુરૂષ છૂટી શકતો નથી એ શૃંગાર છે. અને એ વનમાં કામરૂપ ચોરટા વસે છે, તે મોક્ષ માર્ગે જનારા પુરૂષનું ધર્મરૂપ ધન પ્રમુખ હરણ કરી લેનાર છે. માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૪૧॥

इयं वारंवारं द्युतितुलितरोलंबवलयं
न वक्रं भ्रुचक्रं चलयति मृगाक्षी मम पुरः ॥
कुधीकारागारापसरणमतिं मां स्खलयितुं
प्रपंचस्त्वंचेषोर्वहति निबिडं लोहनिगडम् ४२

અર્થ—આ મૃગલોચના જે સ્ત્રી છે, તેનું જે વાંકું ભ્રકુટીચક્ર છે, તે ભમરાઓના જેવું કાંતિવાળું છે. તે મ્હારી સામે વારંવાર ચંચળ કરે છે. એમ નથી; પણ નરશી બુદ્ધિરૂપ કારાગ્રહથી દૂર નાશી જવાની ઈચ્છાવાળો જે હું છું, તે મને નાશી જવા ન દેતાં કામના પ્રપંચ યુક્ત દુઃસહ જે લોખંડની બેડી ધારણ કરેલી છે, અર્થાત્ જેમ ચોરને બેડી નાંખીને બંદીખાનામાં નાંખે છે, તેમજ મને પણ વશ કરવા સારૂ આ સ્ત્રી ભ્રકુટીચક્રરૂપ કામદેવની લોખંડની બેડી ધારણ કરે છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીનું ભ્રકુટીચક્ર એવું છે કે, જે પુરૂષ તેના ફાંસામાં આવે, તે ફરી છૂટી શકતો નથી, અર્થાત્ અતિ મોહ ઉત્પ-

ન કરનારૂં છે; એ શૃંગારરસ છે. અને સ્ત્રીનું ભ્રુકુટીચક્ર કામદેવની લોહની બેડી છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, એ વૈરાગ્યરસ છે. ॥૪૨॥

यामोऽन्यत्र द्रुततरमितो मित्र यत्कंठपीठे
नायं हारश्चकितहरिणीलोचनायाश्चकास्ति ॥
नाभीरंध्रे विहितवसतिर्योऽस्ति कंदर्पसर्प-
स्तन्मुक्तोऽयं स्फुरति रुचिरःकिंतु निर्मोकपट्टः॥

અર્થ—હે મિત્ર! આ આપણે સ્થાનકને મૂકીને જલદી બીજે ઠેકાણે જવું જોઇએ, કેમકે તૃષાવાન થએલી હરિણીના નેત્રનાં જેવાં જેનાં નેત્ર છે, એવી સ્ત્રીયોના કંઠમાં જે આ હાર શોભે છે, તે હાર નથી; કિંતુ નાભિરૂપ રંધ્રને વિષે રહેનારો જે કામરૂપ સર્પ તેણે મૂકેલું આ મનોહર નિર્મોકપટ્ટ એટલે કંચુક દીઠામાં આવે છે. તેજ આ ઠેકાણું મૂકીને બીજે ઠેકાણે નાશી જવાની સૂચના કરે છે. સર્પનું કંચુક ભયનો હેતુ છે. માટે નાભિરૂપ

જે કામરૂપ સર્પને રહેવાનું રાફડું. અને હાર રૂપ સર્પનું કચુકં ક, એમ જાણીને નાશી જવું યોગ્ય છે.

આ વૃત્તમાં, સ્ત્રીયોના કંઠના હારની શોભા કહી છે, તથા નાભીનું વર્ણન કરેલું છે, એ શૃંગારરસ છે, અને એ બંને દુ:ખનાં સાધન હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ।।૪૩।।

यः कामकामलविलुप्तविवेकचक्षुः
स्वर्गाऽपवर्गपुरमार्गमवीक्षमाणः ।।
ज्ञानांजनं प्रति निरादरतामुपैति
भ्रातः पतिष्यति सभीमभवांधकूपे ।।४४।।

અર્થ—જે પુરૂષના વિવેકરૂપ ચક્ષુ કામ રૂપ કામલ એટલે નેત્ર રોગે કરી ગ્રસ્ત છે. તે સ્વર્ગ અને અપવર્ગ એટલે મોક્ષરૂપ નગરનો માર્ગ જોઈ શકતો નથી; એમ છતાં જે પુરૂષ જ્ઞાન રૂપ અંજનનો આદર કરતો નથી

તે પુરૂષ ભયંકર સંસારરૂપ અંધ કૂપમાં પડે છે. જેમ કમળાના રોગે કરીને જેનાં નેત્રો ગ્રસ્ત હોય, તે જો આંખોને વિષે અંજન નાખવાનો અનાદર કરે, તો અંધકૂપમાં પડી જાય, તેમ જ્ઞાનાંજનનો જે નિરાદર કરે છે, તે આ સંસારરૂપ આંધળા કૂવામાં પડે છે.

આ વૃત્તમાં, કામને નેત્રના રોગના જેવો કહ્યો છે, એટલે જેને કમળો પ્રમુખ નેત્ર રોગ થાય છે. તે કાંઇ જોઇ શકતો નથી. તે કામ રૂપ નેત્ર રોગના યોગે, પુરૂષ નિર્લજ્જ થાય છે. એવો કામનો મહિમા છે, તે શૃંગારરસ છે, અને કામાંધ પુરૂષ આ સંસારરૂપ આંધળા કૂવામાં પડે છે, માટે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ વૈરાગ્ય રસ છે. ॥૪૪॥

भवारण्यं मुक्त्वा यदि जिगमिषुमुक्तिनगरीं
तदानीं मा कार्षीर्विषयविषवृक्षेषु वसतिम् ॥
यतश्छायाप्येषां प्रथयति महामोहमचिरा-
दयं जंतुर्यस्मात्पदमपि न गंतुं प्रभवति ॥४५॥

અર્થ—હે પુરૂષ ! જો તું ભવાટવીને મૂકીને મુક્તિ નગરી પ્રત્યે જવાની ઇચ્છા કરતો હોય, તો વિષયરૂપ વૃક્ષને વિષે વસતિ નહિ કર. કેમકે, આ વૃક્ષની છાયા પણ મહા મોહના વિસ્તારને પમાડે છે. એ વિષયવૃક્ષની છાયાનો સ્પર્શ પણ મોહકારક છે. એ કારણ માટે આ પ્રાણી એક પગલું પણ ચાલવાને સમર્થ થતો નથી. જેમ વનને વિષે વિષવૃક્ષની નીચે બેઠેલો પુરૂષ, મત્ત થયેલો હોયછે, તે વખતે તે વન મૂકીને નગરમાં જવાની ઇચ્છા કરે, તો એક પગલું પણ નાંખી શકાતુ નથી. માટે મોક્ષની ઇચ્છા કરનારા પુરૂષે વિષય સેવન કરવાની બુદ્ધિ કરવી નહીં.

આ વૃત્તમાં, વિષયસેવન થકી પુરૂષ કામાંધ થઈ જાય છે, એમ કહ્યું છે, તે શૃંગાર રસ છે. અને તે સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એમ કહ્યું છે. તે વૈરાગ્યરસ છે. ॥૪૫॥

सोमप्रभा चार्यप्रभा च यत्र

पुंसां तमःपंकमपाकरोति ॥

तद्‌प्यमुष्मिन्नुपदेशलेशे
निशम्यमाने निशमेति नाशम् ॥४६॥

અર્થ—સોમપ્રભા એટલે ચંદ્રકાંત, અને આર્ય પ્રભા એટલે સૂર્યકાંતિ જે મનુષ્યોનો તમઃપંક એટલે અજ્ઞાનાંધકાર સમૂલ દૂર કરતા નથી, તે પણ આ અલ્પ ઉપદેશક શ્રવણ કર્યા છતાં નાશને પામે છે. અર્થાત્ ચંદ્રકાંતિ તથા સૂર્યકાંતિ અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરવાને સમર્થ થતી નથી. અને આ ઉપદેશ અંતરનો અંધકાર મટાડવાને સમર્થ છે. એથી આ ઉપદેશ અતિ ઉત્કૃષ્ટ છે. આ પદ્યમાં ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું સોમ પ્રભાચાર્ય એવું નામ ચાતુર્ય કરી ગોપન કરેલું છે. તે જ્ઞાતાઓએ જાણી લેવું. ॥૪૬॥

इति श्री शतार्थवृत्तिकार श्री सोमप्रभा-
चार्यविरचिता शृंगारवैराग्यतरंगिणी
समाप्ता. ॥